

הרב אריה כץ

'מברח חוב' - דעת המרדכי בשיטת רבנו תם בירור הנוסח המקורי ע"פ כתבי היד

- א. פתיחה
- ב. השיבוש במרדכי וההגהות בדבריו
- ג. בעיית הנוסח במרדכי
- ד. תיאור כתבי היד
- ה. הגירסאות השונות
- ו. סיכום ומסקנות

א. פתיחה

הגמרא בכתובות (עט, א) פוסקת שאשה שבאה להינשא, ויש לה נכסים שהיא רוצה להברישם מבעלה כדי שלא יזכה בהם, יכולה לתת לפני הנישואים את הנכסים האלו במתנה לאדם אחר, ואין אותו אדם זוכה בנכסים, וגם לא הבעל, אלא הם נשארים בבעלות האישה מכוח דין מיוחד - דין 'מברחת'. בתוספות שם (ד"ה עשאים) מובאת תשובת רבנו תם, שפסק שדין ההברחה נאמר דווקא לגבי אישה הרוצה להבריש נכסים מבעלה - לא לגבי לווה שנותן במתנה את נכסיו קודם ההלוואה על מנת שלבעל חוב לא יהיה מהיכן לגבות את חובו, ולא לגבי הרוצה לישא אישה ונותן במתנה את כל נכסיו על מנת שאם יגרש את אשתו לא יהיה לה מהיכן לגבות כתובתה. במקרים אלו לדעת ר"ת מקבל המתנה קונה את הנכסים בקניין גמור, ואין נותן המתנה יכול לחזור בו¹. הרא"ש בפסקיו (כתובות פרק ח סימן ג) חלק על רבנו תם. לדעתו, כוונת הנותן היא אך ורק להבריש מאשתו או מבעל חובו, ולא למתנה אמיתית. מכיוון שבניגוד לאישה אדם לא יכול להבריש מבעל חובו ומאשתו, אנו אומדים את דעת הנותן שכאשר תתברר לו עובדה זו הוא יעדיף שהנכסים יישארו ברשותו, וממילא בעל החוב והאישה יכולים לגבות את חובם מנכסים אלו.

1 תשובת רבנו תם הובאה על ידי ראשונים נוספים רבים: תשובת ריצב"א שבתשובות מימוניות קנין (סימן כה), תוספות שאנץ כתובות שם (והובא ברא"ש להלן), אור זרוע חלק ג (בבא קמא סימן שסא), סמ"ג לאוין פא, הגהות מימוניות הלכות אישות (פרק כב אות ז) והלכות זכיה ומתנה (פרק ו אות ח), רשב"א כתובות שם, ריטב"א כתובות שם ובבא בתרא (קנא, א), רבנו קרשקש כתובות שם, תוס' רא"ש כתובות שם, שו"ת הרא"ש (כלל ט סימן א), אגודה כתובות (סימן קט), ר"ן כתובות (לז, ב מדפי הרי"ף), נימוקי יוסף כתובות שם.

ב. השיבוש במרדכי וההגהות בדבריו

במרדכי כתובות (רמז רח) הובאה תשובת רבנו ברוך שמצטט אף הוא את דברי רבנו תם הנ"ל, אולם סיום דבריו בדפוסים שלנו תמוה ביותר: "וגובה האשה ובעל" ח המקבל מתנה". אולם הדין הוא שהאשה או בעל החוב גובים דווקא אם נאמר שלא קנה מקבל המתנה (וכשיטת הרא"ש החולקת), אך לשיטת רבנו תם שקנה מקבל המתנה הם אינם אמורים לגבות! ואכן, בהגהות על המרדכי המיוחסות לרמ"א² (המובאות בדפוסים שלנו) נמחקו המילים "האשה ובעל חוב", ושונתה הגירסא ל: "גובה המקבל מתנה". אך גם גירסא זו איננה מובנת, שהרי הנכסים כבר נמצאים אצל מקבל המתנה, ואין הוא צריך לגבותם! ואכן, בהגהות הב"ח למרדכי שם שונתה הגירסא ל: "זכה מקבל המתנה". אמנם רבי יהונתן אייבשיץ בספרו "אורים ותומים" על חושן משפט (סימן צט תומים ס"ק י) לא קיבל את ההגהה הזו, והוכיח מלשון המרדכי על פי הנוסח שבדפוסים שמקבל המתנה זכה במתנתו אף אם לא יצאה עדיין מתחת יד הנותן והיא זקוקה עדיין לגבייה, ואין אומרים שבאופן כזה בוודאי שמדובר בהערמה ובעל החוב גובה ממנה, וזאת בניגוד לדברי שו"ת הרא"ש (ש"ע סי' ג) שלדעתו באופן כזה אף רבנו תם יודה שאין המתנה חלה³.

בשו"ת רמ"א (סימן סז) מוצגת מחלוקת בין המהרש"ל לרמ"א בעניין הגירסא הנכונה במרדכי. המהרש"ל כותב שם לרמ"א, שהמילים "וגובה האשה ובעל חוב" הם תוספת הגהה של הרמ"א, וכתב לרמ"א שזו טעות (כפי שראינו לעיל) וצריך להיות "גובה המקבל מתנה", שהיא גירסת הדפוסים שלנו לאחר מחיקת המילים שבסוגריים⁴.

הרמ"א השיב למהרש"ל שלדעתו צריך להגיה אחרת: צריך להוסיף את המילה "אין", כלומר "אין האשה ובעל חוב גובה ממקבל מתנה", כי לא שייך לשון 'גביה' כשמקבל המתנה כבר קיבל את מתנתו. מכאן מוכח שהרמ"א סבר כב"ח, שמקבל המתנה זוכה בה רק כשכבר הגיעה לידו, אלא שהגיה את דברי המרדכי באופן אחר מהגהת הב"ח.

נמצא לפי זה שקיימות ארבע גירסאות במרדכי בהסבר שיטת ר"ת: גירסא א - גירסת הדפוסים לפני ההגהות: "גובה אישה ובעל חוב ממקבל מתנה". גירסא זו אינה יכולה להיות נכונה, שהרי לפי רבנו תם מקבל המתנה קנה לגמרי את מתנתו, והאשה והבעל חוב אינם גובים מהמתנה.

2 אך ראה להלן שהגהה זו היא משל המהרש"ל.

3 הב"ח שהגיה לעיל בדברי המרדכי, הלך לשיטתו (חושן משפט סימן צט אות כ) המסכימה עם דברי הרא"ש, שכאשר המתנה עדיין ביד הנותן אף רבנו תם מודה שלא זכה בה המקבל.

4 אמנם בדברי המהרש"ל שבשו"ת הרמ"א כתוב: "גובה ממקבל מתנה", אך עיין בהערות על שו"ת רמ"א שם (מהדורת זיו, ירושלים תשל"א, הערה לז) שזו טעות דפוס, וצריך להיות "גובה המקבל מתנה".

גירסא ב - מהרש"ל: "גובה המקבל מתנה", וזוהי גם גירסת הדפוסים שלנו לאחר מחיקת המילים המופיעות בסוגריים.
לגירסא זו מקבל המתנה זכה במתנתו אפילו כשהיא נשארה בידי הנותן ולא הגיעה לידי המקבל.
גירסא ג - רמ"א: "אין גובה האשה ובעל חוב ממקבל מתנה".
גירסא ד - ב"ח: "וזוכה המקבל מתנה".
לפי שתי הגירסאות האחרונות המתנה נחשבת למתנה רק כשכבר עברה בפועל לרשות המקבל.

ג. בעיית הנוסח במרדכי

כידוע, ספר המרדכי שבידינו משובש מאוד. כבר בתחילת הפצת המרדכי הוא היה קיים בשתי נוסחאות עיקריות - 'מרדכי אוסטרייך' שבהכללה על פיו נהגו במרכז ומזרח אירופה, ו'מרדכי ריינוס' שעל פיו נהגו במערב אירופה. ר' אברהם הלפרין, במבואו המקיף לספר המרדכי השלם על בבא קמא (מהד' מכון ירושלים), הראה שאכן ניתן לשייך את כתבי היד הקדומים של המרדכי לשתי קבוצות עיקריות. לדבריו, הסיבה לשוני הגדול שבין כתבי היד של המרדכי נעוצה בעובדה שהמרדכי עצמו, שנהרג על קידוש השם בשנת ה"א נ"ח (1298) עם כל משפחתו בפרעות רידנפלייש, לא הספיק לערוך את כתביו, ותלמידיו הם שערכו את ספרו מתוך החומר הראשוני שהיה מצוי לפניו. כמספר העריכות, כך השוני המהותי בין כתבי היד. שתי העריכות העיקריות הביאו לנוסח ריינוס ונוסח אוסטרייך, ובכתבי יד מאוחרים יותר הייתה השפעה של שני הנוסחים השונים יחדיו, מה שתרם לבלבול ולשיבושים הרבים שמצויים במרדכי הנדפס. גם בנידון דידן, עיון במרדכי דפוס ראשון (קושטא רס"ט; 1509) מעלה שהגירסא המשובשת קיימת כבר שם: "וגובה האשה ממקבל מתנה"⁵.

ד. תיאור כתבי היד

במטרה לברר את הגירסה הנכונה במרדכי סקרתי את כל כתבי היד של המרדכי המכילים את הפרק השמיני במסכת כתובות הידועים לנו. חיפוש בקטלוג כתבי היד של הספריה הלאומית העלה, שלפרק השמיני במסכת כתובות קיימים שישה עשר כתבי יד ידועים. להלן תיאור של כתבי היד לפי סדר כרונולוגי מהמוקדם למאוחר:
1. ותיקן 141 (מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים: F1162). כתב יד זה, שיש המשערים שהועתק ישירות מהמקור עצמו, הועתק בכתיבה איטלקית במאה ה-14,

5 אמנם ללא התוספת של המילים: "בעל חוב", אך מילים אלו הן תוספת שיבוש על שיבוש, והן אינן משנות את משמעות הדברים.

כנראה עוד בתחילתה, והוא קרוב לוודאי כתב היד השלם העתיק ביותר של המרדכי שידוע לנו.⁶

2. בודפסט הספריה הלאומית 1 (מספרו במכתצכי"ע: F31445). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קל"ג (1373). זהו כתב יד מפואר הכתוב בצורה יפה וברורה, אולם הסופר שהעתיק את כתב היד לא היה תלמיד חכם, וכנראה שלא הבין את הדברים שהעתיק ולעיתים שיבש. מצד שני, מעתיק שכזה אינו משבש את הגירסא על ידי הוספת הגהות משלו.⁷

3. ירושלים הספריה הלאומית 6695 (לשעבר היכל שלמה 45, מספרו במכון לתצצכי"ע: F38531). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קמ"ד (1384). כתב היד סודר על ידי תלמיד חכם, שהוסיף לטקסט הגהות רבות שלו מתורתם של רבותיו.⁸

4. פרמא 2902 (מספרו במכתצכי"ע: F13795). מדובר בכתב יד אשכנזי (כנראה מצרפת) שהועתק בשנת קנ"א (1391), עם הערות רבות, תיקונים ותוספות בשולי הגליון.⁹

5. המבורג אוסף לוי 71 (מספרו במכתצכי"ע: F1534). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק ככל הנראה בשנת קנ"ב (1392),¹⁰ ומכיל את המרדכי לסדר נשים ולהלכות נידה בלבד.

6. לונדון המוזיאון הבריטי 19972 (מספרו במכתצכי"ע: F5018G). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קנ"ג (1393). כתב היד משובש ומלא שגיאות רבות.¹¹

7. קמברידג' 490 (מספרו במכתצכי"ע: F16784). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קנ"ז (1397) בעיר בזנשון שבמזרח צרפת.¹²

8. פריס בית המדרש לרבנים 39 (מספרו במכתצכי"ע: F3422). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קס"ד (1403).¹³

9. ניו יורק בית המדרש לרבנים 674 (מספרו במכתצכי"ע: F41419). מדובר בכתב יד אשכנזי, ששנת העתקתו המדויקת איננה ידועה, והוא מתוארך לאזור המאה

6. לתיאור כתב היד והוכחות על קדמותו וקרבתו למקור, ראה בכרך המבוא למרדכי השלם על בבא קמא של ר' אברהם הלפרין (מהד' מכון ירושלים) עמ' יב הערה 36 ועמ' נח, וכן במבוא שבכרך בבא קמא עמ' 16-17.

7. תיאור מפורט של כתב היד מופיע במאמרו של שמואל כהן 'ר' מרדכי בן הלל האשכנזי' (סיני ט, תש"א-תש"ב, עמ' רנט-רסד).

8. תיאור מפורט של כתב היד מופיע בספרו של יהודה ליב ביאלר 'מן הגנזים' (חלק א, ירושלים, תשכ"א, עמ' 29-33).

9. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא למרדכי השלם על מגילה (מהד' מכון ירושלים) עמ' 30.

10. בקטלוג הספריה הלאומית מתוארך כתב היד באופן סתמי למאה ה'14, אולם עיון בקולופון של כתב היד, בו כתב הסופר את המילים "בסומך ידי" כשהן מתווגות בסמוך ליום ולחודש של סיום זמן העתקה, מראה את שנת ההעתקה המדויקת.

11. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 28-29.

12. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 31-32.

13. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 31.

- 14-15. נוסחו של כתה"י הוא נוסח משולב של "מרדכי ריינוס" ושל הנוסח המופיע בדפוסים¹⁴.
10. פריס הספריה הלאומית 407 (מספרו במכתצכי"ע: F27901). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק בשנת קע"ח (1418)¹⁵.
11. וירצ'לי C1 (מספרו במכתצכי"ע: F30923). מדובר בכתב יד איטלקי, שהועתק ככל הנראה בשנת רי"ב (1452)¹⁶.
12. המבורג ספריית המדינה 21 (מספרו במכתצכי"ע: F26281). מדובר בכתב יד ספרדי של הלכות הרי"ף, הכולל גם את המרדכי ועוד ראשונים. כתב היד הועתק בשנת רי"ד (1454), והוא קשה לקריאה ולפענוח¹⁷.
13. טורונטו אוסף פרידברג 5-011 (לשעבר ששון 534. מספרו במכתצכי"ע: F9334). מדובר בכתב יד אשכנזי שהועתק ככל הנראה בשנת ר"כ (1459)¹⁸.
14. וינה הספריה הלאומית 208 (מספרו במכתצכי"ע: F1470). מדובר בכתב יד אשכנזי מהמאה ה-15¹⁹.
15. אוקספורד קטלוג נויבאואר 668 (מספרו במכתצכי"ע: F20584). מדובר בכתב יד אשכנזי מהמאה ה-15²⁰.
16. אוקספורד קטלוג נויבאואר 667 (מספרו במכתצכי"ע: F20583). מדובר בכתב יד אשכנזי. זהו ככל הנראה כתב היד המאוחר ביותר מבין כל כתבי היד שתוארו לעיל, והוא הועתק כנראה בראשית המאה ה-16²¹. למרות זמנו המאוחר של כתב היד, הוא כולל בתוכו שינויים מהותיים מהנדפס.

ה. הגירסאות השונות

כפי שראינו לעיל, בגירסא המצויה בדפוסים יש שני עניינים הנראים כמשובשים: האחד הוא מה שמשמע ולפיו מי שזוכה בנכסים אינו מקבל המתנה, אלא "האישה

- 14 ראה במבואו של הלפרין בנ"ל עמ' כא. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל למסכת מגילה עמ' 29. כתב יד זה הוא גם היחיד מבין כל כתבי היד אותם בדקתי שניתן (נכון לכתיבת שורות אלו) לראותו באינטרנט בקישור: http://garfield.jtsa.edu:8881/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=237262&silos_library=GEN01
- 15 לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 30-31.
- 16 יתכן וכתב היד הועתק חמש שנים מאוחר יותר, הדבר תלוי בפענוח הקולופון. לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 26-27.
- 17 לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 24-25.
- 18 אך ראה במבוא הנ"ל, שם תארכו את העתקת כתה"י לשנת 1494.
- 19 לתיאור כתב היד ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 25-26.
- 20 יש מתארכים אותו למאה ה-14. ראה גם במבוא הנ"ל עמ' 21.
- 21 אמנם במבוא הנ"ל עמ' 21-22 תוארך כתב היד למאה ה-14, אך בקטלוג הספריה הלאומית מצוין שעל פי סימני המים שעל כתב היד הוא ככל הנראה הועתק בין השנים 1508-1513.

והבעל חוב", השני הוא שגם אם נאמר שמקבל המתנה הוא שזוכה בנכסים, לכאורה אין הוא צריך לגבות אותם מכיוון שהם כבר ברשותו.

ראינו שהרמ"א ניסה לתת פיתרון אחד לשתי הבעיות, כשהוסיף בהגותו את המילה "אין" לפני המשפט המשובש, המהרש"ל מחק רק את המילים "האישה ובעל חוב", כיוון שלדעתו מקבל המתנה לעיתים גובה את המתנה - במקרה שעדיין לא הגיעה לרשותו, ואילו הב"ח הגיה באופן כפול: גם מחק את אותם מילים כמו המהרש"ל, וגם הגיה במקום: "גובה" את המילה "זוכה".

העיון בכתבי היד העלה תוצאות מעניינות:

ראשית, בשני כתבי יד (16, 5)²², רמז רח ביחד עם הרמז שלפניו הושמטו ואינם מופיעים כלל. אולם נראה די בבירור שמדובר בהשמטת מעתיק שכנראה התגלגלה גם לכתב יד מאוחר יותר, שכן במרביתם המוחלט של כתבי היד, כולל הקדומים שבהם, מופיעים רמזים אלו, וגם ההשמטה גורמת לכך שנושא שלם ועיקרי בגמרא איננו מופיע כלל במדכ.

התיבות 'בעל חוב' הן תוספת מאוחרת מאוד שאינה מופיעה בשום כתב יד (וגם לא בדפוס הראשון) ומקורה בהוספת שיבוש על שיבוש - מעתיק שראה שבתחילת התשובה הובאו שני סוגים של הברחות, הברחה מאישה והברחה מבעל חוב, ואילו בסוף התשובה הייתה התייחסות רק לאישה, ולכן הוסיף את ההתייחסות גם למקרה השני של בעל חוב.

להגות הרמ"א, המוסיפה את המילה "אין" על מנת לתקן את הנוסח, אין שום זכר בכתבי היד, וקרוב לוודאי שאין לה על מה להתבסס.

במרבית כתבי היד (1,2,4,6-12,14,15) מופיעה המילה המוטעית "האישה", אולם בשני כתבי יד (3,13) המילה "האישה" הושמטה. חשוב לציין, שגם בשאר כתבי היד (למעט 12), לא נכתב שהאישה גובה מהמקבל, אלא שהאישה גובה והמקבל, כך שהטעות ברורה ביותר. נראה שמדובר כאן בטעות מוקדמת, אולי אפילו במקור, אולם כבר בכתבי היד ניכר שהיה מי שהרגיש בטעות ותיקן בהתאם.

אולם דומה, שהממצא המעניין ביותר קשור לוויכוח בין המהרש"ל לב"ח, האם מקבל המתנה רק "זוכה" במה שבידו, או שמא גם "גובה" את הנכסים מהנותן אם עדיין לא קיבל אותם; העיון בכתבי היד מראה על כך שבחלק מכתבי היד, בעיקר הקדומים שבהם (1,2,3,10), מופיעה גירסת הב"ח - "זוכה", לעומת זאת ברוב כתבי היד, אולם בעיקר במאוחרים (4,6,7,9,12-15), מופיעה גירסת המהרש"ל והדפוסים - "גובה". מהחלוקה לעיל נראה די ברור שהגירסא המקורית הייתה "זוכה", ואילו גירסת הדפוסים "גובה" מקורה בטעות העתקה מסוף המאה ה-14, שבמחצית השנייה של המאה ה-15 הפכה להיות הגירסא המקובלת. כיצד קרתה הטעות? כשעיינתי בשני כתבי יד שנכתבו בכתובה פחות ברורה (8,11) לא הצלחתי לקבוע בצורה מוחלטת האם המילה הכתובה היא "זוכה" או "גובה", זאת מחמת הדמיון

22 המספרים בפיסקא זו מסודרים על פי המספור הכרונולוגי שבפיסקא הקודמת.

הרב בין האות ג' לאות ז' ובין האות ב' לאות כ' וקושי בפענוח כתב היד. סביר להניח ששינוי הגירסא התרחש אף הוא על ידי מעתיק שפיענח בטעות את המילה "זוכה" כמילה "גובה", ומכאן ואילך התגלגלה המילה המוטעית להעתקות נוספות, עד שזה הפך להיות "הנוסח הבלעדי".

1. סיכום ומסקנות

לאור האמור לעיל, נראה באופן די ברור, שהגירסא אותה הציע הב"ח בהגהותיו על המרדכי "וזוכה המקבל מתנה" היא הגירסא הנכונה. ממילא, הצעתו של ה"אורים ותומים" שהתבססה על גירסת המהרש"ל, ולפיה רבינו ברוך (שתשובתו מופיעה במרדכי שלפנינו) והרא"ש חלקו ביניהם בהבנת רבינו תם, האם דינו אמור גם כאשר נכסי הנותן לא הועברו בפועל עדיין למקבל, אין לה על מה להתבסס. בנוסף למסקנה ההלכתית שיש לה נגיעה לפסיקה למעשה, דומני שיש לתת את הדעת לאור דברינו לשתי נקודות נוספות:

האחת היא שאלת השיבושים במרדכי. לפחות אחד השיבושים במקרה שלפנינו מקורו קדום, והוא נובע אולי כבר מכתה"י המקורי. הדבר מהווה עוד ראיה לכאורה לדעת הסוברים שהמרדכי עצמו לא הספיק לערוך את ספרו כיון שנהרג על קידוש השם, ותלמידיו הם שערכו את החומר שהשאיר אחריו.

נקודה שניה נוגעת לדיון האם הב"ח הגיה את הגהותיו על פי סברה או על פי כתבי יד שעמדו לרשותו. במקום אחר²³ הצבעתי על תוספת שלמה שהוסיף הב"ח בהגהותיו על הרא"ש, תוספת שמקורה בכתבי יד של הרא"ש, שמשום מה נעלמה מהדפוסים. גם בנידון שלנו סביר מאוד להניח שלרשות הב"ח עמד כתב יד שבו נכתבה במפורש המילה "זכה", ואין מדובר כאן רק בהגהה מסברא. כמובן שמשתי דוגמאות לא ניתן להסיק על הכלל, אך בכל זאת ניתן לומר שלפחות חלק מהגהותיו של הב"ח מבוסס על כתבי יד קדומים, והוא לא הגיה רק מסברא.

23 'שיטת הרמב"ם בביאה שלא כדרכה' ('אסיא' צז-צח, אייר תשע"ה, עמ' 149).